

dr.sc. Milan Radošević

ZDRAVSTVENE PRILIKE U OPĆINI MEDULIN TIJEKOM POVIJESTI

Liječničke i bolničke usluge mogli su, bez dugoročnih posljedica egzistencijalne prirode, plaćati samo bogatiji seljani - oni koji su se bavili trgovinom, obrtom ili pak u novije vrijeme oni zaposleni u kakvom industrijskom postrojenju u Puli, čime su bili i zdravstveno osigurani

1. UVOD

Istarski je poluotok od vremena Rimljana, prije dvije tisuće godina, bio opisivao kao prostor ugodne klime, bujne vegetacije i prekrasne obale. Razvijenim sustavom vodoopskrbe i regulacijom sustava otpadnih voda osigurana je povoljna razina higijene, ključne u održavanju zdravstvenog standarda.^[1] Sam jugozapad Istre, sa svojim razvedenim i zaštićenim Medulinskim zaljevom i otočićima, promatran je kao prirodni dragulj i zdravstvena oaza, što dokazuju i ostaci građevina u neprekinutom potezu od pomerskog zaljeva preko Burla i impozantnog rezidencijalnog kompleksa na Vižuli, pa sve do rta Marlera.^[2] Propašću Rimskog Carstva uslijedila su stoljeća nesigurnosti - ratovi, migracije, epidemije

zaraznih bolesti, a novi životni impuls obalnim krajevima pokušat će kolonizacijama dati tek Mletačka Republika.

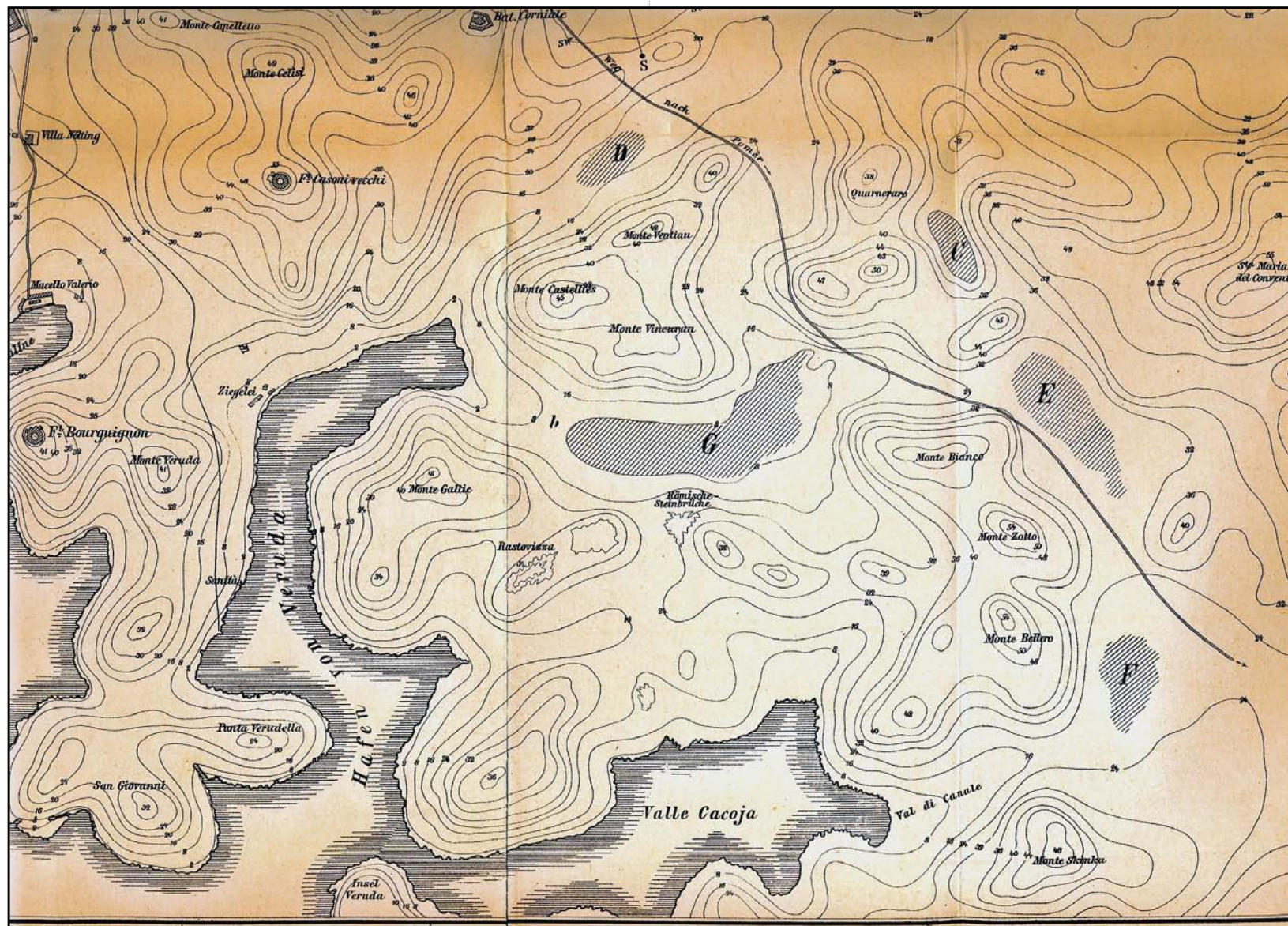
Malaria, tuberkuloza, dizenterija, tifus i ostale zarazne bolesti stoljećima će demografski i gospodarski opterećivati Istru. Upravo će one uz visoku smrtnost novorođenčadi i dojenčadi obilježiti istarske zdravstvene (ne)prilike do sredine XX. stoljeća, kada modernizacijskim procesima, u prvom redu izgradnjom vodovoda, zatim razvojem medicine i zdravstvene službe, dolazi do pozitivne prekretnice. Oboljeti od zaraznih, teško izlječivih i smrtonosnih bolesti odražavalo se ne samo na pojedinca već i na članove njegove obitelji prijeteći im u egzistencijalnom pogledu, ali i u smislu socijalne stratifikacije. U širem kontekstu epidemije su zbog visoke smrtnosti i potaknutog iseljavanja stanovništva znale imati duboke demografske posljedice, čak i u takvoj mjeri da je opstanak populacije pojedinog područja postajao upitan. Južnoistarska sela neće slijediti takav crni scenarij, za što će se pobrinuti Venecija naseljavanjem obitelji iz južnoslavenskih pokrajina, pretežno hrvatskog etničkog obilježja.^[3]

Sela današnje općine Medulin od vremena njihova osnivanja gravitirala su Puli, što se dodatno očitovalo u drugoj polovici XIX. stoljeća izgradnjom austrijskog ratnog arsenala i brodogradilišta i apsorpcijom radne snage iz gradske okolice. Međutim, unatoč relativno maloj udaljenosti urbani, većinski romanski, i ruralni, većinski slavenski svijet, razlikovali su se u više pogleda, pa tako i u pitanju zdravstva; mogućnosti liječenja i odnosa prema zdravlju. Tek će XX. stoljeće zbog poboljšanja socioekonomskih prilika postupno brisati tu diferencijaciju otvarajući putove općeg napretka i blagostanja.

2. KUGA, MALARIJA, TUBERKULOZA - TRIJUMVIRAT SMRTI, MIGRACIJA I GOSPODARSKE ZAOSTALOSTI

Kroz tri i pol tisuće godine kuga (lat. *pestis*) je diljem svijeta donosila smrt, propast i pustoš. Lijek za nju nije bilo, a od zaraze i izgledne smrti moglo se jedino bježati - «mox, cito, longe» - naskoro, brzo, daleko.^[4] Istarski je poluotok inficirala još u rimsko doba, dok je najteže posljedice ostavila u kasnom srednjem te novom

Slika 1. Malarična polja na području Vintijana, Valbonaše i Vinkurana 1870. označena tiskanim slovima C, G, E i F. (Iz knjige Augusta Rittera von Jileka - Verhalten des Malariafiebers in Pola, 1881.)

vijeku. Ipak, do danas je njezin fenomen i utjecaj na ovdašnja demografska, gospodarska i socijalna kretanja nedovoljno istražen.^[5]

U arhivskim vrelima nalazimo podatke o epidemijama u južnoj Istri iz 1312., 1361., 1371., 1527. i 1631. godine. Od polovice XV. stoljeća Medulin, koji tada broji oko tisuću stanovnika te slovi kao jedno od trinaest sela na Puljštini, bilježi stanoviti demografski pad, a jedan od uzroka svakako su bile i zarazne bolesti, u prvom redu kuga. Tako mletački providur Niccolò Salamon 1588. godine piše Senatu u Veneciji kako je opustjeli Medulin teško naseljiv novim stanovništvom zbog straha od tamošnjih bolesti, smrti i uništenja. U povijesti je najdubljeg traga ostavila epidemija iz 1630.-1632. uzrokovavši veliku krizu mortaliteta. U

Puli je u prve dvije godine uzela 169 osoba, dovevši grad na rub potpune depopulacije. Nakon epidemije «grad» je brojao tek oko tristotinjak žitelja. I Medulin je bio pogođen zarazom, dio stanovništva pobjegao je u zdravija, kugom netaknuta područja nikad se ne vrativši na svoja ognjišta, a mjesto je izgubilo status kaptola.^[6]

Malaria (od lat. *malus aria*, tal. *mal'aria*, hr. *loš zrak*), zarazna je bolest koju prenose komarci iz roda *Anopheles*. Za istarski teritorij dosadašnja istraživanja nisu potvrdila prisutnost malarije u antičko doba, pa niti u ranom i razvijenom srednjem vijeku. Prvi zapisi o malariji potječu iz 1320., kada Mlečani regrutiraju svoje vojnike u malaričnim istarskim područjima. Od tada je malaria postala endemski prisutna u

zapadnoj Istri te je predstavljala trajno opterećenje u demografskom, gospodarskom i zdravstvenom smislu. Mletački rektori su kao nezdrava područja navodili Puljštinu te okolice Novigrada i Umaga. Širenju bolesti u Istri pogodovali su klimatski, geološki i hidrografski čimbenici, ali i česta ratna pustošenja, migracije pučanstva te posljedična degradacija plodnih zemljišta u pašnjačka te potom u močvarna tla. Za razliku od kuge, malarija nije u kratkom razdoblju odnijela mnogo života, ali je endemičnost dugoročno ostavila puno dublji demografski, ali i gospodarski trag kao rezultat visokog postotka oboljelih.^[7]

Premantura je nakon uspješnog naseljavanja obiteljima iz zadarskog zaleđa sredinom XVIII. st. postala najveće selo južne Istre s 578 stanovnika, tek nešto manje mjesto od grada Pule (700 stan.). Međutim, apsolutni populacijski primat preuzimala je tijekom ljeta, kada bi se gradsko stanovništvo velikim dijelom sklanjalo od nezdrava zraka - *mal'arie* u okolna sela, između ostaloga i Premanturu. Malarija, poznato je, uzima više maha u područjima gdje su tereni neobrađeni, gdje su vode stajačice brojne, a Premanturci su zbog nestašice zemlje bili primorani obrađivati svaki njezin plodni kutak.^[8] Time su, vjerojatno i nehotice, spriječili stvaranje povoljnih staništa za razmnožavanje komaraca. U Medulinu je, pak, zabilježena sasvim drugačija situacija: nakon razdoblja prosperiteta između 1400. i 1564. upravo će malarija, a onda i kuga, utjecati na njegovu depopulaciju i doseljavanje novih slavenskih stanovnika.^[9] Krajem XIX. stoljeća najpoznatiji istarski malariolog Bernardo Schiavuzzi u malarična područja (slika 1.) jugozapadne Istre ubraja Medulin, Pomer, Banjole, Vintijan i Vinkuran zapisavši pritom: «malarična groznica dominira u endemičnom obliku gotovo čitave godine, ali posebno je prisutna u kolovozu, rujnu, listopadu pa do studenoga».^[10]

Smrtnost od malarije u Istri početkom XX. stoljeća nije bila izrazita i nije se mogla usporediti s novovjekovnim pomorom od malarije. Na smanjenje smrtnosti ključni su utjecaj imala medicinska otkrića s kraja XIX. st. Nakon uspješne Kochove antimalarijske akcije provedene na Brijunima 1901. godine, gdje je kininizacijom stanovništva, melioracijom zemljišta i drugim metodama postignuto iskorjenjivanje, počele su i prve organizirane antimalarijske akcije na Puljštini.^[11]

Godine 1904. pulska je općina odlučno krenula u borbu protiv malarije i na području Medulina, Ližnjana i Šišana, za koju je bio zadužen dr. Mauro Gioseffi, te području Pomer, Premanture, Vinkurana, Vintijana, Sv. Marine-Šantamarina (blizu Valbonaše) i Cave Romane koju je vodio dr. Emeligio Celebrini. Liječnici su bili opremljeni mikroskopom te zaduženi za liječenje stanovništva kininskim preparatima. Kinin zbog svojeg gorkog okusa nije bio omiljen, pogotovo među djecom. Rješenje se našlo u čokoladno glaziranom kininu, a snalazljive majke svoju su dojenčad stavljale na prsa netom nakon uzimanja lijeka.^[12]

Matične knjige umrlih otkrivaju da krajem istog desetljeća, 1910. godine, od malarije u Valbonaši umire jedno, a u Premanturi dvoje djece, svi u dobi do godine dana.^[13] Te će smrti biti među posljednjima uzrokovane tom višestoljetnom pošasti. Za vrijeme talijanske uprave (1918.-1943.) antimalarijske kampanje provodile su se pomoću novih bioloških i kemijskih metoda. Dva su liječnika za ljetnih mjeseci obilazila kuće u selima sjeverno i južno od Pule, dijelili kinin, usmjeravali isušivanje i zaprašivanje voda stajačica te nadzirali ubacivanje ribica Gambusija, koje su se u brojnim lokvama hranile ličinkama komaraca. Najviše je pažnje u kampanjama bilo posvećeno Vinkuranu, Vintijanu, Banjolama i Pomeru, što ukazuje da je u tim selima, zbog konfiguracije terena, pogodnog za razmnožavanje komaraca, malarija predstavljala nešto veću, iako ne posebno prisutnu opasnost. Zdravstveno prosvjeđivanje kojim se nastojalo upozoriti i educirati mještane o opasnostima i posljedicama te zarazne bolesti vodili su liječnici, a uz znatnu pomoć učitelja i svećenika, koji su s obzirom na svoj poziv i položaj mogli utjecati na veći broj osoba, posebice djece.^[14] Da su njihova nastojanja bila uspješna pokazuje nam i činjenica da se krajem 30-ih godina na Puljštini više ne bilježi ni jedan smrtni malarični slučaj.^[15]

Demografski promatrano u XIX. i XX. stoljeću istarsku populaciju je mnogo teže pogađala tuberkuloza (lat. *Tuberculosis*), zarazna bolest koju karakterizira pojava sitnih čvorića upaljenog tkiva, nastalih kao reakcija tijela na prisutnost bacila. Paleopatološka istraživanja pokazuju da je bila prisutna već u prapovijesno doba, međutim u Istri se prvi put službeno spominje 1863. godine pod dijagnozom *lupo alla faccia*, a krajem

Slika 2. Paškva Košara
(Iz zbirke Loredane
Marković)

XIX. st. oboljenje se već učestalo spominje i statistički prati.^[16] To ne znači da tuberkuloznih oboljenja nije bilo i u ranijem razdoblju, no dijagnostički se ona u Istri nisu vodila kao takva. Izraženo u brojkama 1895. godine bilo je tri smrtna slučaja na 1.000 stanovnika, a 1910. vrijednost je bila neznatno niža s 2,9 promila mortaliteta.^[17] U selima općine Medulin iste je godine od 69 umrlih osoba njih devetero nosilo biljeg tuberkuloze, najčešće plućnog oblika^[18] (prilog 1.). Ionako visoka smrtnost od tuberkuloze dodatno će se povećati za Prvoga svjetskog rata i poraća. Evakuirano civilno stanovništvo južne Istre, nakon povratka je masovno obolijevalo. *Hrvatski list* će o tome krajem srpnja 1918. zapisati: «Žutih i slabih mišića povratili su se bjegunci kući. (...) Nema obitelji, gdje nemaju kakvog bolesnika, a negdje leže i po 3 i po 4 u krevetu. Tuberkuloza je zahvatila skoro svaku kuću ne pitajući za spol ni godine.»^[19] Jedna od brojnih žrtava tuberkuloze bila je i djevojčica Paškva Košara (slika 2.). Nakon teških godina prisilno provedenih u tuđini, 1918. se napokon vraća u svoju Valbonašu u kojoj je za rata ostao njen otac Anton. No, njihov ponovni susret, nažalost, neće biti dugog vijeka, već u listopadu od bronhitisa umire Anton, a tri mjeseca kasnije tuberkulozi pluća

podliježe 13-godišnja Paškva.^[20] Tragične ljudske epizode i visoke stope smrtnosti mnogo nam govore o poratnim socijalnim i ekonomskim prilikama istarskog poluotoka, opterećenog prenapućenim domovima i lošom higijenom, oskudicama vode, lošim cestama, neorganiziranim zdravstvenim prosvjeđivanjem i dr., pa ne čudi da je Istarska provincija za talijanske uprave bila pri samom vrhu smrtnosti od tuberkuloze na državnoj razini.^[21] Seljani su se, izuzeti iz zdravstvenog osiguranja, morali sami pobrinuti za liječenje, pa su tako bolesnici liječeni u svojim kućama, predstavljajući stalnu opasnost zaraze za ostale članove obitelji.^[22]

Biljeg tuberkuloze ostat će prisutan i nakon rata, ali 60-ih će se godina bolest početi uspješno liječiti.^[23]

«Španjola» u selima jugozapadne Istre 1918. godine

Španjolska gripa ili groznica, u narodu zapamćena kao španjola, jedna je od najvećih pandemija zabilježenih u povijesti čovječanstva - stručne procjene govore o pedeset do sto milijuna žrtava tijekom 1918./1919. godine. Oboljeli su osjećali jake glavobolje, tjelesnu bol i povišenu temperaturu, kašljali su krv te krvarili iz nosa.^[24] U Istri se pod tim nazivom javila već u srpnju 1918., a dohvatila je i seljane današnje općine Medulin. Iz župnih matičnih knjiga umrlih, u kojima se vodila kao «Febris Spagnola» ili «Influentia hispanica» možemo rekonstruirati kakav je bio njezin utjecaj na demografske prilike: u Banjolama, Premanturi od nje je u drugoj polovici 1918. umrla po jedna osoba, Medulinu troje, a u Pomeru je uzela je čak osam života!^[25] U usporedbi s drugim selima južne Istre, primjerice Marčanom u kojoj je od te bolesti u istom razdoblju stradalo 38 osoba, možemo reći kako je smrtnost bila relativno mala. Ipak, moramo spomenuti da postoji realna mogućnost da je groznici podlegao nešto veći broj osoba kojima je pripisivan drugi uzrok smrti. Velika većina umrlih bila je mlade životne dobi, između 16. i 35. godine života, što je i inače bilo dobno obilježje pandemije. Zanimljiv je izraz koji su stariji mještani koristili za preminulu djecu kazujući kako ih je «krv ugušila». U pulskoj bolnici na liječenju su bila tek dva stanovnika Pamera, otpuštena nakon pet dana s pozitivnim ishodom. Lijekova protiv gripe nije bilo, ali su topli

obroci, pokrivači, svjež zrak i medicinska njega bili od velike koristi u ozdravljenju, što dokazuje i visok postotak izlječenja u pulskoj bolnici od 83,9 posto.^[26]

3. MEDIGI, OŠPEDALI, BABICE - O LIJEČENJU, PORODILJSTVU I VISOKOJ STOPI SMRTNOSTI DOJENČADI

Prvi poznati pisani podatak o djelovanju liječnika u Puli dolazi iz I. st. n. e. Njegova je dužnost bila da besplatno liječi siromahe, nadzire rad drugih liječnika, zubara, ranarnika te babica. Za vrijeme mletačke uprave u srednjem i novom vijeku liječnici su bili pod izravnom upravom mletačkog Velikog vijeća. Njih je, kao i *barbire* - kirurge, potvrđivalo Liječničko vijeće (*Cosiglio dei medici*). Plaće liječnika bile su određene gradskim statutima, a upravo su financijski problemi bili uzrokom povremenih prekida njihove službe. Tijekom srednjeg vijeka u Europi su se, pa tako i u Istri, medicinom bavili i redovnici u hospicijima, prihvatilištima za napuštene, nemoćne i oboljele.^[27]

Za trajanja epidemija zaraznih bolesti, koje su bile posebno prisutne od XVII. do XIX. stoljeća, u selima su obavljani posebni epidemijski nadzori. Primjer toga je i epidemija ospica koja je zahvatila Medulin (i Ližnjan) 1835. godine.^[28] U međuepidemijskim razdobljima općinski bi liječnici, obično nastanjeni u Puli, obilazili sela jednom tjedno, a odazivali su se i na hitne slučajeve. Da im to nije uvijek bilo po volji, s obzirom da su sela Medulin, Premantura, Banjole i Pomer bila desetak kilometara udaljena od grada, a ceste loše, ukazuje nam i članak objavljen u hrvatskom listu Naša Sloga 1884. godine. U njemu se neimenovani Medulinac požalio pišući: «Dne 24. t. m. posla P. M. iz Medulina u Pulu po liečnika jer mu djeca teško obolila. Gospodin Dr. Sporcani iz Pule dodje na poziv u Medulin. Pošto je učinio svoju dužnost u kući bolesniku, krene prama svojoj kočiji, da se povrati u Pulu. Buduć pako da je kći M. K. istodobno bolovala, podje isti na trg te dočeka taj g. liečnika i pozove ga da mu za plaću posjeti bolestnu kćerku. Istu molbu opatovali su i drugi Medulinci koji imadu pokojeg člana obitelji bolestna (...). Liečnik odgovarao je svim: 'non ho tempo, non ho tempo' (...). Naš Medulin je veliko hrvatsko selo a to je našim Talijanašem trn u oku pa nas oni (...) mrkim okom gledaju».^[29] U doba hrvatskog narodnog preporoda u Istri i liječnik je, prema svemu

sudeći, mogao protivno svojoj humanističkoj službi postati subjekt političko-nacionalnog antagonizma. Liječničke i bolničke usluge mogli su, bez dugoročnih posljedica egzistencijalne prirode, plaćati samo bogatiji seljani - oni koji su se bavili trgovinom, obrtom ili pak u novije vrijeme oni zaposleni u kakvom industrijskom postrojenju u Puli, čime su bili i zdravstveno osigurani. Naime, obavezno osiguranje protiv bolesti stupilo je u austrijskim zemljama na snagu zakonom od 30. ožujka 1888. godine i zadržano je za talijanske uprave (1918.-1943.). U sustav osiguranja nisu bili uključeni poljoprivrednici kao ni djelatnici u državnim tvrtkama, primjerice učitelji, osim ako nisu bili primljeni na određeno vrijeme.^[30] Kako je sredinom 20-ih godina prošlog stoljeća dnevna plaća za poljoprivrednika, nadničara, iznosila 8 do 10 lira, a dnevni boravak u bolnici između 15 i 30 lira, lako možemo zaključiti zašto se rijetko koristilo zdravstvene usluge.^[31] Prema sačuvanim podacima registra bolesnika pulske provincijske bolnice (*Ospedale provinciale di Pola*) čije su usluge koristili stanovnici središnje i južne Istre, osobe su najčešće bile hospitalizirane zbog fraktura, odnosno ozljeda na radu, potom upala pluća i drugih organa, komplikacija u trudnoći i porodu. U hitnim slučajevima u pulsku se bolnicu bolesnika ili unesrećenika vozilo kolima, a kasnije automobilom. Tako je djevojčica iz

Sanita, danas poznatija kao Financa. Svi brodovi koji su ulazili u Medulinski zaljev morali su u ovoj zgradi iznad velikog mula dobiti zdravstvenu propusnicu kojom se potvrđuje slobodan prolaz u luke. (Album fotografija «Pola im Krieg 1914-1918» / Pula u ratu 1914-1918. / K. u. k. Festungsartilleriebataillon Nr. 6. Grafička zbirka Sveučilišne knjižnice u Puli)

Medulina Foška Privrat bosonoga pasla stoku u svom polju te je stupila na zmiju koja ju je ugrizla. Ljudi u neposrednoj blizini čuli su viku, otpratili je u selo gdje se slučajno nalazio jedan liječnik koji joj je ukazao prvu pomoć. Odvezena je hitno u grad te joj je tako spašen život.^[32] Zarazni bolesnici sa sela, primjerice od tuberkuloze, dizenterije, tifusa, svraba i sifilisa iznimno su rijetko odlazili u bolnicu te su domicilno liječeni. Ukupno je iz sela današnje općine Medulin u bolnici tijekom 1921. završilo 49 osoba, od kojih 18 iz Medulina, 10 iz Pomeru, 9 iz Premanture, 6 iz Banjola, po dvoje iz Vintijana i Vinkurana te jedan iz Valbonaše.^[33]

Za liječničke usluge plaćalo se i u naturi: u Pomeru je postojala uzrečica da se «ulovljeni brancin nosi liječniku u grad».^[34] Prema kazivanju dr. Petra Cukona (rođ. 1922.) saznajemo da se između dva svjetska rata u Medulinu pri svojim redovitim obilascima liječnik prvo javljao zvonaru koji je imao listu zdravstvenih potreba te koji bi ga potom odveo do pojedine kuće. Od poznatijih liječnika tog vremena možemo izdvojiti dr. Attilia Paliagu, dr. Marcella Labora, a potom i dr. Poduju.^[35] Drugi svjetski rat nije u potpunosti obustavio liječničke posjete selima. Naime, stjecajem okolnosti u Medulinu se krajem 1942., netom nakon završetka studija na Medicinskom fakultetu u Zagrebu, nastanio mladi liječnik Egon Maroević, koji je radio u pulskoj bolnici na odjelu kirurgije. Kućne posjete obavljao je mimo svojih službenih dužnosti, a za učinjeno nije naplaćivao. Bio je jedan od prvih liječnika koji je pristupio NOP-u, a zbog svojih ilegalnih aktivnosti zatvoren je i odveden u logor u Njemačku. Nakon kapitulacije Italije uspijeva se vratiti u Istru gdje pristupa partizanima, djeluje kao istaknuti zdravstveni i politički radnik.^[36]

Posljednjih godina rata, od 1943. do 1945., određeni su talijanski liječnici, predosjećajući političke promjene koje će uslijediti, potajice odlazili iz Pule u Pomeru na lekcije iz hrvatskog jezika kod učitelja Ivana Mihovilovića. Za svojih posjeta donosili su sanitetski materijal za potrebe boraca NOB-a.^[37] Godine 1947. kada se ukida Zona A te Pula postaje dijelom Jugoslavije, bolnicu napuštaju talijanski liječnici. Zanimljiv je podatak da je nakon dolaska ekipe zagrebačkih liječnika od prijašnjih zdravstvenih stručnjaka ostao samo dr. Ferena, koji je također ubrzo otišao.^[38] Ravnanje bolnicom preuzeo je dr. Maroević. Prvi poratni liječnik, koji je jednom tjedno

obilazio bolesnike u improviziranim ambulancama u Medulinu, Banjolama i Premanturi te drugim selima južne Istre, bio je dr. Ante Deprato. Prema njegovim riječima «početak je bio vrlo težak jer je cjelokupno stanovništvo bolovalo od svraba, a lijekova se nije moglo nigdje nabaviti. Nije preostalo drugo nego da u Marčani kuhamo na desetine litara Flemnigsove otopine i da je odatle šaljemo po svim selima preko bolničara Matka Radolovića i dezinfektora Bogdana Rojnića». Kasnije, 60-ih godina u spomenutim selima općine Medulin liječnik je u ambulante dolazio 2-3 puta tjedno.^[39]

Što zbog lakše dostupnosti, što zbog nemogućnosti plaćanja liječnika, na cijeni su do druge polovice XX. stoljeća bili lokalni travari, baštinici narodne medicine. Za želučane tegobe koristio se pelin, za obloge sljez, čaj od kamilice, a za plućne upale kadulja. Postojali su, iako vrlo rijetki, slučajevi obraćanja za pomoć vječevima, kojih u Medulinu, Pomeru i ostalim okolnim selima nije bilo, pa se njima išlo u dalje krajeve. Najpoznatiji je stanovnicima južne Istre, utkan već u kolektivno sjećanje, primjer odlaska kod perojskog popa kojemu se nosila crna kokoš kako bi skinuo zle čine i oslobodio članove obitelji od bolesti.^[40]

Vezano uz probleme porodiljstva naveli smo kako su više puta trudnice odlazile u bolnicu. Međutim, radilo se o problematičnim trudnoćama, spontanom pobačajima, dok su se u slučajevima normalnih trudnoća te pri porodu za majke brinule primalje, među narodom zване «babice». Bile su prisutne u svakom selu, a posjedovale su i medicinsku svjedodžbu o osposobljenosti za taj delikatan i težak posao - do 1945. školovale su se u Trstu. Najpoznatija medulinska babica XX. stoljeća svakako je bila «baba» Jana, punim imenom Ana Lorencin, koja je porodila nebrojenu djecu Medulina i drugih okolnih sela.^[41] Kod poroda se upotrebljavala topla voda, pa čak i žar stavljen pred roditelje, kako bi se pospješili trudovi.^[42] Uspješnim porodom, nažalost, nisu završavale teške brige za zdravlje novorođenčadi/dojenčadi. Njihova smrtnost bila je u Istri iznimno visoka u usporedbi s većinom ostalih talijanskih provincija. Tako je prema službenim podacima za 1931. godinu u Istarskoj provinciji u prvoj godini života na tisuću živorođenih umiralo 139 djece. Od 92 provincije Kraljevine Italije tek je 16 imalo veću smrtnost dojenčadi od Istre.^[43]

Slika 3.
Cave Romane (Iz
zbirke Arheološkog
muzeja Istre, R-212)

Djeca najranije dobi umirala su od tzv. *debilitas/debolezza congenita*, odnosno urođene/kongenitalne slabosti. Pod tim su se medicinskim terminima u biti «skrivali» socijalni čimbenici koji su doveli do smrti.^[44] Dojenčad je umirala i od atrofije, žutice, posebnih dječjih bolesti te dizenterije.^[45] Unutar Istarske provincije najteže su bile pogođene općine Barban, Kanfanar i Vodnjan, a potom je dolazila općina Pula koja je obuhvaćala i sva južnoistarska sela, a u kojima je prvih desetljeća XX. stoljeća smrtnost dojenčadi bila iznimno visoka. To nam potvrđuje i podatak da je u selima današnje općine Medulin 1910. godine svaka treća umrla osoba bila mlađa od godine dana - uzrok smrti najčešće je «debilitas» ili pak «febris» (groznica) (prilog 1).^[46] Razloge visoke smrtnosti medicinska je struka tražila u slaboj zdravstvenoj skrbi za vrijeme trudnoće, u površnom poznavanju higijenskih normi, u nedovoljno djelotvornoj porodiljskoj službi, ali i u pretjeranoj radnoj

aktivnosti žena koja nije prestajala do posljednjih dana prije poroda. Osnivanjem porodiljskih savjetovališta 30-ih godina XX. st. u gotovo svim istarskim općinama stanje će se blago popraviti, ali problem visoke smrtnosti dojenčadi riješit će se tek u razdoblju Jugoslavije.^[47]

Čistoća je pola zdravlja - higijenske prilike

Održavanje kućne i osobne higijene bilo je osim nedovoljnim poznavanjem njezine važnosti za očuvanje zdravlja, uvelike ograničeno nedostatkom vode. Taj je problem oduvijek opterećivao istarski poluotok. Medulin je, međutim, još u XVI. st. bio relativno dobro opskrbljen vodom - imao je dvije lokve i tri bunara.^[48] I dok su bunari služili za piće i osobnu uporabu, lokve su korištene za pojenje stoke. U selo je vodovod došao nakon Prvog svjetskog rata i predstavljao je veliki modernizacijski pomak, važan i za održavanje higijene

i očuvanje zdravlja. Vijest o tome na prvoj je stranici donio pulski dnevnik *L'Azione* - dana 30. studenog 1919. na medulinskoj je placi svečano, uz pjesmu i ples, proslavljen početak izgradnje fontane. Voda je došla iz šišanskog područja, jedan krak cijevi išao je prema Ližnjanu, drugi prema Medulinu, a protočnost je dnevno osiguravala 80 litara po osobi.^[49] Između dva svjetska rata na četiri, pet važnijih i prometnijih mjesta postojale su slavine, a voda se nije posebno plaćala.^[50] Nekoliko mjeseci nakon inauguracije vodovoda u Medulinu, Premanturci, koji su vodovod dobili već početkom XX. st., putem novina su se žalili lokalnim vlastima da im seoski nevaljalci povremeno zatvaraju fontanu na središnjem trgu zbog čega su domaćice prisiljene čekati duže vremena da se ponovno stavi u funkciju. Predlagali su da seoski kurir preuzme brigu o korištenju fontane.^[51] Protok vode na fontani ionako je bio skroman pa se po nju moralo odlaziti magarcem ili volom (ako je bilo mogućnosti) do Gradine gdje se nalazila slavina, a i dalje su se koristili bunari: Starjak i Novak. Na bunare su odlazile žene noseći na leđima brente (drvena vjedra) i to uvijek u paru ili većem broju kako bi si međusobno pomogle pri podizanju teškog tereta.^[52] Uz bunare se nalazio kameni blok, zvan «kamenica» u koju se iz njega ulijevala voda za pojenje stoke.^[53] Situacija s vodoopskrbom bila je slična u okolnim selima. Pomerci su tako osim iz bunara u samom središtu sela te jednog manjeg pored mjesne crkve po vodu znali vozom i bačvama odlaziti do Kamika, gdje se nalazila slavina postavljena u sklopu vodovoda koji je do tamo dolazio iz Pule i završavao u Premanturi.^[54] Banjolci su imali jednu slavinu blizu ulaza u selo, a mještani Vinkurana i Vintijana odlazili su, pak, po vodu u *Cave Romane* (slika 3).^[55]

Sanitarni čvorovi bili su smješteni u stajama ili u odijeljenim zahodima - *latrinama*, koje su postale češće nakon Drugog svjetskog rata.^[56] Za noćne potrebe koristile su se posude, tzv. «vrčine».^[57] Onečišćena voda znala je uzrokovati i javljanje dizenterije - proljeva, jedne od učestalijih bolesti početka XX. st. sa smrtnim posljedicama - za epidemije 1904. u Medulinu oboljela je gotovo svaka deseta osoba, a sedam ih je umrlo.^[58] Održavanje osobne higijene obavljalo se na tradicionalan način, kupanjem u *maštelima* u koje bi se ulijevala zagrijana voda, a pranje se prakticiralo

posebno subotom, prije odlaska u crkvu.^[59] Vrijedila je poslovice kako se «u crkvu može poći i zakrpan, ali šporak ne».^[60] Jedino su u Puli postojale javne kupaonice, i to u podrumima zgrade Doma zdravlja (*Cassa Malati*) te u Provincijskoj bolnici, a njihovo se korištenje plaćalo.^[61] No, njih su koristili isključivo građani, a u seoska kućanstva moderne će kupaonice postupno doći tek u desetljećima nakon Drugog svjetskog rata.^[62] Za pranje robe, pak, koristio se ohlađen i prosijan pepeo (lug), koji se stavljao na platno te polijevao vrućom vodom (slika 4.). Dobivena tekućina koristila se kao

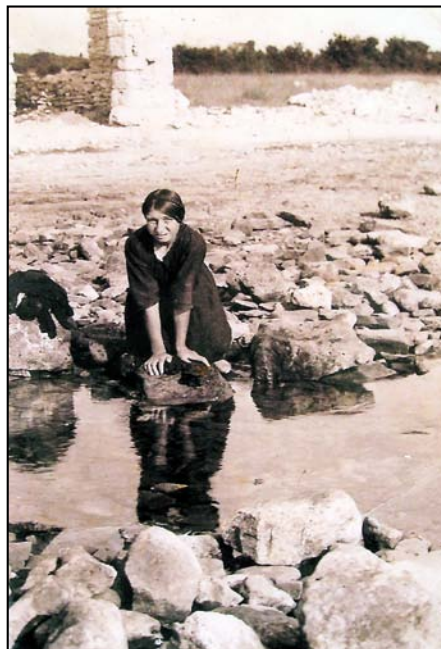
Slika 4. Kuća Buić, Pomer (Album fotografija «Pola im Krieg 1914-1918» / Pula u ratu 1914-1918. / K. u. k. Festungsartilleriebataillon Nr. 6, Grafička zbirka Sveučilišne knjižnice u Puli)

sredstvo za pranje i namakanje. Ponekad se roba prala i na izvorima slatke vode - Medulinke su, primjerice, u tu svrhu koristile izvor na Funtani (slika 5a i 5b), Pomerke na Šćuzi, a u Premanturi su se sukna čak namakala u moru prije ispiranja slatkom vodom.^[63]

Zdravstveno prosvjeđivanje provodilo se prvenstveno u školama, što je bilo ključno s obzirom da je većina tadašnje seoske populacije bila nepismena. Predmet *Higijena* uvodi se u sustav osnovnog školstva od 1924. godine. U prvom razredu djecu se poučavalo o važnosti higijene, spavanja, prehrane, a u trećem razredu posebna pozornost dana je temi zaraznih bolesti i njihovoj prevenciji. Seoski način života prikazivao se kao mnogo zdraviji spram urbanih, zagušenih područja.^[64] Za zdravlje djece i njihovu higijensku edukaciju fašistička se Italija brinula i kroz ljetne dječje kolonije-

kampove koji su pod svoje okrilje primali slabašnu i siromašn(ij)u djecu. Početkom 20-ih godina prva kolonija osnovana je na pulskom poluotoku Stoja, da bi sredinom 30-ih bile osnovane diljem poluotoka pa tako i u medulinskoj pineti pod imenom «Arnaldo Mussolini». U medulinski dječji kamp dolazila su osim medulinske djece i ona iz

Ližnjana, Šišana, Premanture, Banjola i Pomera, a vodili su ga tajnik lokalnog fascija i seoski učitelj. Međutim, djeca iz tih sela odlazila su ljeti i u udaljenije krajeve, u goransku koloniju u Hrpeljama-Kozini. Uz zdravstvenu namjenu koje su kolonije imale ostvariti putem uravnotežene prehrane, tjelovježbe, boravka na suncu i moru, 30-ih godina fašizam je kroz njih provodio intenzivnu fašizaciju i denacionalizaciju pripremajući istarsku djecu za buduće vojnike i buduće majke - oslonce imperijalističke politike fašizma.^[65]

Slika 5a. Marija Kirac-Barbantanova na Funtani (Iz zbirke Ivica Grakalića)

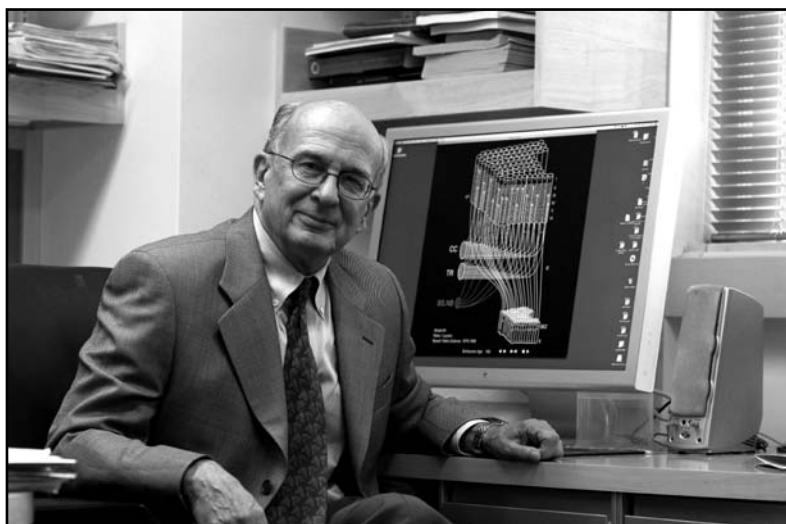

Slika 5b (Iz zbirke Andreja Badera)

Završetkom Drugog svjetskog rata i pripojenjem Istre Jugoslaviji s radom su započele nove dječje ljetne kolonije u Banjolama, Medulinu, Pomeru i Premanturi.^[66] Najveća je, počevši od 1948. djelovala na zapadnoj obali medulinskog borika u koji su do 60-ih godina dolazila zagrebačka djeca, smještena u novoizgrađenim objektima. I u njima se plivalo, trčalo, igralo i pjevalo - ovoga puta na hrvatskom jeziku i s drugačijim sadržajem. Najučestalija bolest u medulinskom kampu, koju se nastojalo izbjeći svim raspoloživim preventivnim mjerama bio je šarlah.^[67]

4. DOPRINOS LIJEČNIKA OPĆINE MEDULIN RAZVOJU ISTARSKE, HRVATSKE I SVJETSKE MEDICINE

U Istri su za vrijeme talijanske uprave liječnici bili gotovo isključivo Talijani. Fašizam je svoje pozicije nastojao učvrstiti putem tri ključna subjekta javnoga života ruralnih krajeva - učitelja, svećenika i liječnika. S tim ciljem talijansko Ministarstvo unutarnjih poslova poslalo je zahtjev istarskom prefektu da provjeri «nacionalni osjećaj» tamošnjih liječnika.^[68] Taj je razlog, uz financijsku nemoć, odgodio medicinsko školovanje Hrvatima s jugozapada poluotoka do poslije Drugoga svjetskoga rata. Međutim, oni malobrojni koji su imali mogućnosti studirati u Kraljevini Jugoslaviji uspjeli su ostvariti zavidne karijere.^[69] Jedan od njih bio

Slika 6. Akademik Paško Rakić

je i Čedo Mezulić iz Premanture, koji je kao emigrant u Zagrebu završio studij medicine, a kasnije će, za vrijeme Jugoslavije, postati šef Očnog odjela bolnice u Puli.^[70] Pojedinci se, pak, iz emigracije nikada nisu vratili. Profesor dr. Paško Rakić (slika 6.) je najpoznatiji znanstvenik i medicinski stručnjak s ovoga područja. Njegov je otac Tomo Rakić, rođeni Pomerac, nakon Prvog svjetskog rata emigrirao u Vojvodinu, gdje se oženio s Julianom Todorić, rođenom u Dubrovniku. Njihov sin Paško rodio se u Rumi, gimnaziju je pohađao u Srijemskoj Mitrovici, a studij medicine završava u Beogradu, gdje potom radi na tamošnjem Sveučilištu. Godine 1969. odlazi na Sveučilište Harvard u Sjedinjene Američke Države, a 1978. prelazi na Medicinski fakultet Sveučilišta Yale gdje osniva Odjel za neurobiologiju te potom i Institut za neuroznanost, kojima i danas ravna. Sa 40.000 znanstvenih citata jedan je od najcitiranijih znanstvenika iz područja neuroznanosti na svijetu. Dopisni je član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU), redoviti član američke Nacionalne akademije znanosti (NAS). Tijekom karijere dobio je brojne nagrade, među kojima se ističe Kavli nagrada 2008., prvi puta dodijeljena znanstvenicima iz područja astrofizike, nanoznanosti i neuroznanosti.^[71]

Dužnost nam je spomenuti čitavu plejadu vrsnih zdravstvenih stručnjaka porijeklom iz općine Medulin, koji su nakon rata studij završili na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, kasnije u Rijeci, a pokoji u Ljubljani, Splitu, Osijeku te drugdje.^[72] Pedesetih godina prošloga stoljeća na studiju su bili

Slika 7. Akademkinja Vida Demarin

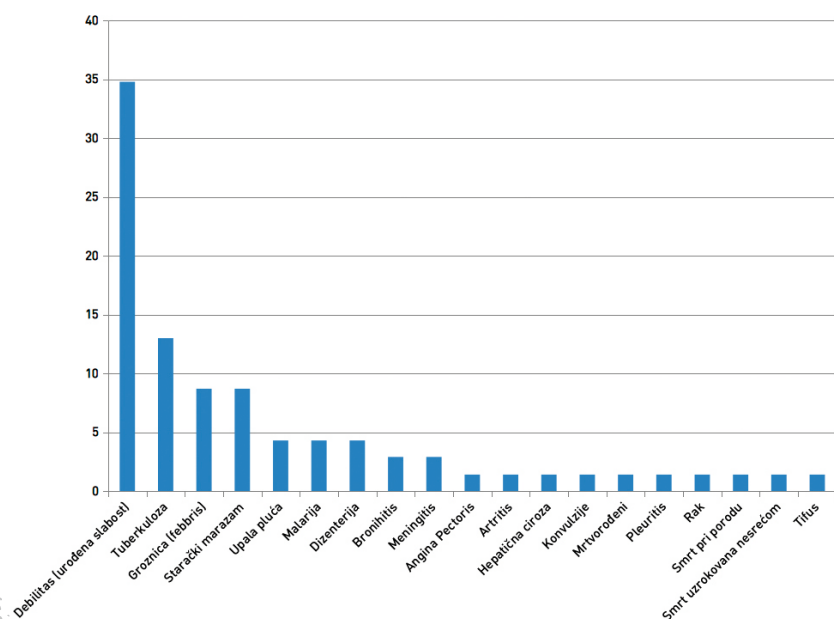
(abecedno) Anka i Petar Cukon iz Medulina, Ante Mihovilović iz Pomera, Maja Mihovilović (kći Ive Mihovilovića-Spectatora iz Premanture) i Sergio Premate iz Premanture.^[73] Svi su oni ostvarili iznimno bogate i uspješne karijere, unapređujući medicinsku znanost i odgajajući nove generacije liječnika i specijalista. Da se opišu njihova postignuća, potrebna bi bila zasebna knjiga pa se možemo samo u najkraćim crtama osvrnuti na njihov rad. Dr. A. Cukon radila je kao pedijatar i rukovodilac u pulskom dječjem dispanzeru; dr. P. Cukon zadužio je svojim znanjem pulski bolnički odjel pulmologije; M. Mihovilović djelovala je u Zagrebu na KBC *Rebro* na odjelu neuropsihijatrije; dr. A. Mihovilović, neurolog i neuropsihijatar ostvario je bogatu inozemnu i domaću karijeru, djelujući kao zamjenik predstojnika neuropsihijatrijske klinike pri Johannes Guttenberg sveučilištu u Trieru, a kasnije kao rukovoditelj samostalne pulske Djelatnosti za živčane bolesti te kao ravnatelj Medicinskog centra u Puli, također u pulsku bolnicu uvodi korištenje ultrazvuka; S. Premate, stomatolog i ravnatelj Medicinskog centra u Puli.^[74]

Korijenima iz Medulina jest i jedina današnja akademkinja s područja općine Medulin, njezina počasna građanka, prof. dr. sc. Vida Demarin^[75] (slika 7.) znanstvenica s polja neurologije, znanstvena savjetnica i redovita profesorica u trajnom zvanju Sveučilišta u Zagrebu te redoviti član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Bila je predstojnica Klinike za neurologiju KBC *Sestre milosrdnice* u Zagrebu, a danas je medicinska ravnateljica poliklinike Aviva u Zagrebu.

Voditeljica je dva referentna centra Ministarstva zdravstva i socijalne skrbi. Područje njezinih istraživanja odnosi se na problematiku krvožilnih poremećaja mozga, moždane autoregulacije i moždane vazoreaktivnosti. Pionir je doplerske dijagnostike u Hrvatskoj i u svijetu. Kroz svoja istraživanja dala je veliki doprinos napretku neinvazivne dijagnostike cerebrovaskularnih poremećaja prvenstveno u svrhu prevencije moždanog udara. Urednica je i članica uredništava više medicinskih časopisa. Predsjednica je ili članica znanstvenih odbora više međunarodnih društava te je izabrana za članicu Američke akademije neurologa, Američkog društva za srce i moždani udar i Europskog društva za moždani udar. Dobitnica brojnih nacionalnih i međunarodnih nagrada i priznanja, a spomenut ćemo samo International Woman of the Year 1992. i Žena godine (u Hrvatskoj) 2011. godini.^[76]

Prilog. 1.

Uzroci smrti na području današnje općine Medulin 1910. godine, u postocima (Matična knjiga umrlih župa Medulin, Pomer, Premantura 1910.)

BILJEŠKE

- 1] Rudelić, Ivan - Maretić, Zvonimir: «Prikaz razvoja zdravstvene službe u Puli u okviru povijesnomedicinskih zbivanja u Istri», *Saopćenja*, 26 (1983.), 241.
- 2] Girardi Jurkić, Vesna: «Medulin i okolica od prapovijesti do srednjeg vijeka», *Prilozi o zavičaju*, 3 (1983.), 107.-108.
- 3] Bertoša, Miroslav: *Istra: Doba Venecije*, Pula 1995., 35
- 4] *Medicinska enciklopedija* (ur. Ante Šercer), sv. 6., Zagreb 1962., 250.-251.
- 5] Bertoša, n.dj. 50.
- 6] Schiavuzzi, Bernardo: *Le epidemie di peste bubbonica in Istria, Trieste 1913.*, 47., Paić, Vidoslav: «Razvoj zdravstva u staroj Puli», u: *Zbornik 20.-godišnjica zdravstva u Puli* (ur. Zvonimir Maretić), Pula 1969., 16., Cervani, Giuliano - De Franceschi, Ettore: «Fattori di spopolamento nell'Istria Veneta nei secoli XVI e XVII», *Atti*, 4 (1973), 38.-41., Bertoša, Miroslav: «Prebivalište melankolije, bolesti i smrti», *Istra*, 4 (1979.), 39., Alisi, Antonio: *Istria. Città minori, Trieste 1997.*, 112., Bertoša, Miroslav: «Pabirci o povijesti Medulina», *Problemi sjevnog Jadrana*, 7 (2000.), 50.-51.
- 7] Schiavuzzi, Bernardo: «La malaria in Istria: ricerche sulle cause che l'hanno prodotta e che la mantengono», *Atti e memorie della Societa istriana di archeologia e storia patria*, 5 (1889.), Parenzo 1889., 327., isti 1907., 187., Glesinger, Lavoslav: «Prilozi za povijest zdravstva u Istri», *Rasprave i građa za povijest znanosti. Razred za medicinske znanosti*, 1 (1989.), 117., Bertoša 1979., 39., Mlinarić, Dubravka: «Ekohistorijski prostor istarskog pograničja kao okvir razvoja endemičnih bolesti», *Vjesnik Istarskog arhiva*, 17 (2010.), 169.-170.
- 8] Bertoša, Miroslav: «Jedan gospodarski i demografski uspjeh mletačke kolonizacije: selo Premantura (1585.-1797.)», *Prilozi o zavičaju*, 2 (1980.), 136., 138., Alisi, n.dj. 195.
- 9] Alisi, n.dj. 112.
- 10] Schiavuzzi 1889., 333.
- 11] Rudelić, Ivan: *Povijest medicine u južnoj Istri*, Pula 1997., 94.-95., Kupelwieser, Paul: *Brioni: iz sjećanja starog Austrijanca* (ur. Mirko Urošević), Pula 2006., 111.
- 12] Tonković, Vilim: «O malariji u Istri - povijesni prikaz do 1944. godine», *Narodni zdravstveni list*, 1979., br. 241., 7.
- 13] DURH, Matični ured, *Matična knjiga umrlih župe Premantura*, 1910., 1912..
- 14] DARI, PUI, 162.; *L'Azione* 14. 12. 1926., 2.
- 15] Istituto centrale di statistica 1941, 163.; isti 1943, 160.
- 16] *Medicinska enciklopedija* 1963., 815.; Giron, Antun: «Zdravstvena problematika u arhivskome fondu zemaljskoga sabora Istre», *Acta medica- historica Adriatica*, 1 (2003.), 24.
- 17] Gioseffi, Mauro: *La tubercolosi nella Venezia Giulia*, Trieste 1922., 18.
- 18] *Matična knjiga umrlih župa Medulin, Pomer, Premantura 1910.*
- 19] *Hrvatski list* 28. VII. 1918., 3.
- 20] *Matična knjiga umrlih župe Premantura 1918., 1919.*; Bader, Andrej, «Zaboravljeni egzodus 1915.-1918., drugo prošireno izdanje» *Ližnjan* 2011., 112.
- 21] Dukovski, Darko: «Zdravstvene i higijenske prilike u Istri 1900.-1950.», *Časopis za suvremenu povijest*, 30 (1998.), 535.-536.; Radošević, Milan: «Pomor od tuberkuloze u Istri između 1918.-1935. godine - osvrt na statistička i analitička izvješća istarskih liječnika», u: *Zarazne bolesti u Istri tijekom 19. i 20. stoljeća* (ur. Ante Škrobonja), *Koper* 2010., 113.-114.
- 22] Vinci, Anna Maria: «Malattie e società: il caso istriano», u: *L'Istria tra le due guerre - contributi per una storia sociale*, Roma 1985., 269.-270., 280.)

- 23] Mattal-Jeličić, Nevenka - Cukon, Petar, «Stanje tuberkuloze u Istri i mogućnost njene eliminacije», u: Zbornik 20 godina zdravstva u Puli, 1947.-1967. (ur. Zvonimir Maretić), Pula 1969., 181.
- 24] Johnson, N. - Mueller, J.: «Updating the accounts: global mortality of the 1918.-1920. 'Spanish' influenza pandemic», *Bulletin of the History of Medicine*, 76 (2002.), 105.-115., Milovan, Iva: «Španjolska gripa u južnoj Istri - osvrt na Marčanu», u: *Zarazne bolesti u Istri tijekom 19. i 20. stoljeća* (gl. ur. Ante Škrobonja), Koper 2010., 106.
- 25] Matična knjiga umrlih župa Medulin, Pomer, Premantura 1918.
- 26] Matična knjiga umrlih župa Medulin, Pomer, Premantura 1918; Milovan 2010, 106., 110; Bader 2011, 188.
- 27] Paić 1969, 16.; Rudelić 1997, 54.; Glesinger 1989, 84.-88.
- 28] Rudelić, Ivan - Tonković, Vilim - Strmotić-Čulić, Valerija: «Zdravstvene prilike u Puljštini u XVII. i XVIII. stoljeću», u: *Zbornik zdravstva u Istri - povodom 35-godišnjice zdravstvene službe SR Hrvatske u Puli* (ur. Zvonimir Maretić), Pula 1982., 359.
- 29] *Naša Sloga* 28. II.1884., 3.
- 30] Puecher, Edmondo: *Cenni sulla assicurazione di Malattia vigente nelle Nuove Provincie d'Italia*, Trieste 1921., 3., Državni arhiv u Pazinu (DAPA), Prefektura Istre u Puli (PIP), 1932., kut. 169., f. XI-5/5. Izvješće Bruna Coceanija o aktivnosti i problemima Bolesničkih blagajni u provincijama Julijske krajine.
- 31] Zardi, Mario: «Anche in Istria si muore di tubercolosi», *L'Azione*, br. 72., 25. III. 1925., 3., Consorzio provinciale antitubercolare dell'Istria 1928, 13.
- 32] *Istarska riječ* 1925., 2.
- 33] Opća bolnica Pula, f: Ospedale provinciale di Pola, Registro generale dell'anno 1921.
- 34] Mihovilović, Ante (rođ. 1938.), Intervju vođen u Puli 3. i 8. svibnja 2012. godine.
- 35] Cukon, Petar (rođ. 1922.), Intervju vođen u Medulinu 22. siječnja 2012. godine. Svjedočanstvo je dopunjeno sjećanjima Srečka Cukona, Eme Cukon, Vlade Lorencina, Pere Cukona (sina Petra) iz Medulina te Vire Mijandrušić (rođ. Cukon) iz Pomera s kojima se Petar Cukon savjetovao.
- 36] Grakalić-Cukon, Anka: «Zdravstveni radnici i zdravstvena služba u Istri za vrijeme NOB-a», u: *Zbornik zdravstva u Istri povodom 30-godišnjice zdravstvene službe S.R. Hrvatske u Puli* (ur. Zvonimir Maretić), Pula 1978., 379., Cukon 2012.; <http://mef.unizg.hr>
- 37] Mihovilović 2012.
- 38] Maretić, Zvonimir: «Sjećanja na preuzimanje zdravstvene službe u Puli», u: *Zbornik 20 godina zdravstva u Puli, 1947.-1967.* (ur. Zvonimir Maretić), Pula 1969., 22., Mihovilović 2012.
- 39] Deprato, Ante: «Sjećanje iz prvih dana naše zdravstvene službe», u: *Zbornik 20 godina zdravstva u Puli, 1947.-1967.* (ur. Zvonimir Maretić), Pula 1969., 19., Maretić 1969, 21.-22.; Bilanović, Ivan: «Služba opće medicine MC Pula», u: *Zbornik 20 godina zdravstva u Puli 1947.-1967.* (ur. Zvonimir Maretić), Pula 1969., 105.
- 40] Cukon 2012.
- 41] Rudelić, Ivan: «Primaljska škola u Puli kao povijesna novina», u: *Zbornik zdravstva u Istri povodom 35-godišnjice zdravstvene službe SR Hrvatske u Puli* (ur. Zvonimir Maretić), Pula 1982., 400., Cukon 2012., Rosanda, Marcello (rođ. 1936.), Intervju vođen u Puli 14. svibnja 2012. godine
- 42] Žarković, Nela (rođ. 1931.), Intervju vođen u Banjolama 28. svibnja 2012. godine
- 43] Istituto centrale di statistica 1934, 85.-86.
- 44] Vinci, n. dj. 243.
- 45] *Corriere Istriano* 9. III 1932., 2.; Istituto centrale di statistica del Regno d'Italia 1935, 85.-86.
- 46] Matična knjiga umrlih župa Medulin, Pomer, Premantura 1910.
- 47] *Corriere Istriano* 29. V. 1934; 2., Sišul, Nada - Moro-Topić, Emilija: «Kretanje dojenačkog mortaliteta na našem području», u: *Zbornik 20 godina zdravstva u Puli, 1947.-1967.* (ur. Zvonimir Maretić), Pula 1969., 148.-149.
- 48] Bertoša 1995, 95.
- 49] *L'Azione* 1. XII. 1919, 1.
- 50] Cukon 2012.
- 51] *L'Azione* 12. V. 1920, 2.
- 52] Pauletta Corrado, Ivan (rođ. 1936.), Intervju vođen u Premanturi 18. lipnja 2012. godine
- 53] Pauletta Corrado, Ivan; «Voda», u: Premantura (ur. Ivan Pauletta Corrado), Zagreb 2007., 131.-132.
- 54] Mihovilović 2012.
- 55] Rosanda 2012., Žarković 2012.
- 56] Mihovilović 2012.; Žarković 2012.
- 57] Pauletta Corrado 2012.
- 58] Gioseffi, Mauro: *La dissenteria nell'Istria e a Trieste*, poseban otisak, Milano 1910., 7.
- 59] Cukon 2012.
- 60] Pauletta Corrado 2012.
- 61] *L'Azione* 27. XI. 1923, 2.; Consorzio antitubercolare provinciale dell'Istria 1928, 20
- 62] Pauletta Corrado n.dj. 136.; Rosanda 2012.
- 63] Družeta, Marija: *Plova kuća*, Medulin 2011., 107, Pauletta Corrado 2012.; Cukon 2012.
- 64] *L'Azione* 7. XII. 1923, 2.
- 65] *Corriere Istriano* 29. VII. 1936; 26. VI. 1937; 27. VI. 1937, 2.-3.; 22. VIII. 1938, 2.; 2. VIII. 1940; Blažević, Ivan: «Razvojni put i prekretničko značenje turizma u Medulinu», Prilozi o zavičaju, 3 (1983.), Radošević, Milan: «Dječja ljetna kolonija na pulskom poluotoku Stoja (1921.-1940.)», u: 4. Istarski povijesni binenale, Filii, filiae...: položaj i uloga djece na jadranskom prostoru (ur. Marija Mogorović Crljenko), Poreč 2011., Žarković 2012.
- 66] Pauletta Corrado 2012; Rosanda 2012.
- 67] Blažević, n.dj. 136.-137., Topić, Jasenka, «Dolazak furešta u Premanturu», u: Premantura (ur. Ivan Pauletta Corrado), Zagreb 2007., 75.
- 68] DAPA, PIP
- 69] Grakalić-Cukon n.dj. 379.
- 70] Mihovilović 2012.
- 71] http://info.hazu.hr/pasko_rakic_biografija; Gaura 2008, 68.-72.
- 72] Rudelić 1997., 199.; Cukon 2012.
- 73] Mihovilović 2012.
- 74] Isto.
- 75] Kći medulinskog prosvjetnog djelatnika Mate Demarina (Medulin, 1899. - Zagreb, 1992.).
- 76] http://info.hazu.hr/vida_demarin_biografija; Bajruši 2010, 62.-66.